

**PUBLICACIONS PERIÒDIQUES EN CATALÀ.
DADES PER A L'ESTUDI
DE L'APORTACIÓ MARESMENCA
AL DARRER TERÇ DEL SEGLE XIX**

Durant la segona meitat del segle XIX, i especialment el seu darrer terç, l'aparició de publicacions periòdiques en català serà un dels motors de la recuperació cultural del moviment renaixentista. El que encara no podem precisar, és quina va ser la seva incidència en la comarca del Maresme. Una comarca que, al tombant de segle, destacarà en l'articulació del catalanisme polític, entre altres coses, potser, per la incidència que hagués pogut tenir la difusió de la premsa periòdica.

En la nostra comunicació, sense ser gaire exhaustius, trobarem força maresmens entre els redactors, els col·laboradors i, fins i tot, els fundadors de publicacions periòdiques, com ara *La Gramalla*, *La Renaixença*, *La Veu del Montserrat*, *L'Avens* i, més tardanament, *La Veu de Catalunya*, entre tantes altres publicacions. Però no només sabrem dels que hi escriuen, sinó que també aportarem dades dels lectors: els pròpiament subscriptors.

***La Gramalla* (1870)**

Una de les tertúlies de joves lletraferits de la Barcelona del vuit-cents, fou la que celebraven joves estudiants a la farmàcia regentada per Joan Montserrat i Archs, llavors estudiant de medicina, a la plaça del Pi. En aquella tertúlia s'aplegaven joves com Pere Aldavert i Martorell, Antoni Aulèstia i Pijoan, Francesc Matheu i Fornells, Josep Roca i Roca, Pere Nanot i Renart, Francesc Ubach i Vinyeta i Felip de Saleta Palomeras, entre d'altres. El 14 de març de 1870, treien a la llum la revista *La Gramalla*, una publicació que seria el precedent immediat d'una revista de llarg recorregut, *La Renaixensa*. La seva periodicitat era setmanal i deixà de sortir el setembre del mateix any. Entre els fundadors hi ha dos maresmens, el poeta de Tiana Francesc Ubach i Vinyeta i, molt especialment, el calellenc Felip de Saleta Palomeras i Cruixent (1853-1877), que en serà un dels fundadors-propietaris. La seva implicació en *La Gramalla* serà prolífica, amb col·laboracions com «La morta viva», que publica en els fascicles coneguts com *El folletí de la Gramalla*, o també poemes que datarà a Calella. L'any següent, Palomeras serà el director de la revista femenina *La llar*.

La Gramalla devia tenir una notable projecció al Maresme, ja que, per exemple, en el número del 28 de maig, donava notícia de la rebuda del *Eco de la Costa* de

Mataró, i hi trobarem més d'una col·laboració. Per exemple, en el segon número, es dona compte de la rebuda de l'escrit d'un jove de Sant Pol, del qual es diu que «ens agrada, s'insertarà». Es tracta d'una sèrie d'articles que titula «Cartas a una pagesa», que seran publicats en els números 3, 5, 6, 7, 11, 13 i 14, entre el maig i l'agost de 1870. També un mataroní anomenat Guillem Rocafort hi col·labora amb una altra sèrie d'escrits que titula «Nocions sobre la propietat». De Malgrat, un personatge que signa com a Piu Aturat i G., envia una col·laboració que no arriba a publicar-se. Tampoc no es publica un poema enviat per un calellenc que signa amb el pseudònim Lo cornamusser de Cabaspre. Un altre calellenc, potser el mateix, que s'anomena Albert de Palomeres, signa a Calella un article el 10 d'agost, «Reflexions sobre el comunisme III», la tercera entrega d'una sèrie d'articles amb el mateix títol. També hi col·laborarà el santpolenc Francesc Xavier Tobella i Argila, que temps després, el 1877, fundarà la publicació *L'Art del pagès*.

També sabem d'alguns subscriptors. Per exemple, de Calella ens consten P.F. i F. de S.; de Tordera, J. de S.; de Llavanes, F. de S. i, d'Arenys de Mar, un subscriptor anomenat Àngel Pau en va aportar dos de nous, i encara uns números més endavant és dona a conèixer un nou lector que signa Un d'Arenys de Mar, a través de la secció «Correspondència».

Cal suposar que, en deixar de publicar-se *La Gramalla* i aparèixer *La Renaixença*, impulsada per alguns dels seus mateixos redactors i membres de la Jove Catalunya, els lectors passaren a la nova.

***La Renaixença* (1871-1880 revista, i 1881-1905 diari)**

La revista *La Renaixensa* va aparèixer l'1 de febrer de 1871, cinc mesos després d'haver finit *La Gramalla*, i va mantenir-se amb una periodicitat quinzenal fins al 31 de desembre de 1880. L'any següent apareixeria el diari *La Renaixensa*, que tindria uns vuit-cents subscriptors i desapareixeria el 1905. El nou diari va incorporar l'antiga revista fins al 1898. El nucli fundador procedia de *La Gramalla*: Pere Aldavert, Francesc Matheu, Iu Bosch, Josep Thomàs, Isidre Reventós i el calellenc Felip de Saleta. A aquest nucli s'afegiran com a redactors Antoni Aulèstia, Joan Sardà, Josep Roca i Roca, Joan Montserrat i Archs, Pere Nanot i Renart, Joan Tomàs i Salvany, Modest Vidal i Francesc Ubach i Vinyeta. Durant aquests deu anys també hi col·laboraran, en més d'una ocasió, alguns maresmenys com els mataronins Ramon Arabia i Solanas, Terenci Thos i Codina, Melcior de Palau o el ripollès, establert a Mataró, Josep M. Pellicer; l'arenenc Fidel Fita i Colomer; el barceloní establert a Canet, Claudi Omar i Barrera; l'osonenc resident a Caldes d'Estrac Joaquim Salarich; el santpolenc resident a Barcelona, Francesc Xavier Tobella i, molt especialment, amb poemes, articles i correspondència, Felip de Saleta. En l'etapa de diari col·laboraran, també, el masnouenc Antoni Sunyol i l'arenenc Josep M. Valeta i Castelló, i hi publicarà ocasionalment algun poema el blanenc, resident a Arenys de Mar, Lluís López i Oms, i el canetenc Marià Serra en serà corresponsal.

***La Il·lumanera de Nova York* (1874-1881)**

Aquesta excepcional revista mensual en català, editada a Nova York, tingué com a fundador l'escriptor Artur Cuyàs i el dibuixant Felip Cusachs, però sembla que entre els impulsors o finançadors hi hauria hagut el masnoví Josep Millet i Maristany i algun altre maresmenc, que durant aquells anys s'havien establert en la ciutat on estaven fent fortuna. La revista era il·lustrada i de gran qualitat, i en les seves pàgines tingueren cabuda bona part dels escriptors i els artistes catalans del moment.

***La Veu del Montserrat* (1878-1900)**

El canonge Jaume Collell i un petit nucli de vigatans, majoritàriament clergues, que en foren els redactors principals, Jacint Verdaguer, Josep Masferrer o Josep Gudiol, per exemple, fundaren el setmanari *La Veu del Montserrat*. Es fundà el 1878 a Vic, i fou dirigit per Collell fins al 1890, quan ell mateix va fundar *La Veu de Catalunya*. Des d'aquest moment i fins al 1900, va subsistir dirigit per Ramon Sala, un dels seus fundadors, però decantant-se cap a la influència del grup vigatà més integrista, alhora que perdia la força i la posició capdavantera que havia tingut. El prestigi i la difusió assolida durant la primera etapa, va venir donada per l'habilitat del canonge Jaume Collell, que va saber envoltar-se d'un ventall molt ampli de col·laboradors d'arreu i de renom.

El fet que durant la guerra de 1936 es cremés la documentació administrativa de *La Veu*, fa difícil –com passa amb la majoria de casos– de conèixer quina era la seva difusió. Amb tot, podem saber-ne algunes dades, com ara que, segons l'historiador Maties Ramisa,¹ inicialment va tenir al voltant dels mil cinc-cents exemplars de tirada, amb tendència a l'augment. I va aconseguir una difusió força àmplia, arribant a gairebé tot el territori de parla catalana a través de les subscripcions.

A través de la secció correspondència, es van donar –els primers anys amb major regularitat– els noms de les noves subscripcions i de les renovacions, que es feien a través de correu, amb l'administració del setmanari. A aquestes dades, caldria afegir-hi les subscripcions que es feien a través dels punts de distribució² i que ens són desconegudes.

Pràcticament, des de la fundació del setmanari, trobem un mataroní que hi col·labora, Silví Thos i Codina, a qui, ben aviat, s'afegirà el seu germà Terenci. El 1879 sabem que a Caldes d'Estrac hi ha un altre col·laborador, Joaquim Salarich i Verdaguer, que en aquells moments hi resideix i que també en serà corresponsal.

Entre el 1878 i el 1885 ens consten vint-i-cinc maresmencs com a subscriptors, que només coneixem per les inicials que en publica *La Veu* en la secció «Correspondència». A Mataró, onze subscriptors: J.R., S.E.F., J. de B., J. de F., Ll.A., B.M., J.V., F.M., G.M. i S.P., que és un prevere, i R.P.R. de l'Escola Pia. A

Caldes, a més d'en Salarich, consten dos subscriptors, R.S. i L.G. A Calella, quatre: M.C., D.A.M., J.V. de Ll. i A.C. A Tiana, dos: J.D. i R.A.T. A Masnou també dos subscriptors: A.F. i J.V. A Sant Vicenç de Llavanes, un: J.B. A Sant Pere de Premià, un, B.N. i també a Cabrera: R.S.R. En el cas de Mataró sabem a més que, com a mínim, a partir de 1889, *La Veu* es rebia a can Viladevall, on Terenci Thos l'anava a buscar.³

Deixant a part els subscriptors, l'aportació maresmenca al setmanari vigatà, cal anar-la a buscar entre els col·laboradors. Ja hem esmentat els germans Thos o Salarich, que hi col·laboren amb textos diversos, però n'hi ha d'altres que ho fan ocasionalment com, per exemple, el mataroní Melcior de Palau, l'arenenc d'adopció Lluís López i Oms, el canonge vilassarenc Jaume Almera i Comas, el poeta de Tiana establert a Barcelona Francesc Ubach i Vinyeta, el barceloní establert a Canet Claudi Omar i Barrera, el també mataroní resident a Barcelona, Ramon Arabia i Solanas, el malgratenc Esteve Forest i Sicart, l'escolapi Josep Concabella o l'industrial tèxtil mataroní Joaquim Coll i Regàs.

***La Calàndria de la costa* (1879)**

El 1879, un grup de vilassarencs que anys a venir trobarem en les files del catalanisme, entre els quals hi havia Leandre Caviglia, que llavors era secretari de l'Ajuntament, Pere Julià Sust, que hi escrivia amb el sobrenom de C. de Burriach, Josep Abril i Suari i Josep Vila i Riera, conegut popularment com l'avi Riera, funden el que serà la primera publicació periòdica de Vilassar: *La Calàndria de la costa*. L'excelsitud transcendeix l'interès estrictament local, ja que ens trobem davant de la primera publicació periòdica en català que es publica al Maresme i una de les primeres del país cronològicament molt propera a la revista *La Renaixensa* (1871), o el setmanari *La Veu del Montserrat*, fundat encara no un any abans.

La Calàndria veurà la llum el 21 de juny de 1879, amb una periodicitat quinzenal, tal com es llegia en la capçalera, «cantarà al menys dos vegades cada mes». Malgrat que no n'hem pogut veure cap exemplar, Lluís Guardiola⁴ va reproduir la portada del primer número. Malauradament, la seva vida fou efímera, i només veieren la llum entre un i cinc números, segons les fonts. La premsa de l'època se'n va fer ressò; per exemple, el periòdic *El Mataronés* ja deia, el 8 de juny, que «*La Calandria*, pajarito quincenal que canta en Vilassar y en dialecto catalán, sin moverse de la floresta literaria y huyendo especialmente del lodazal de la politiquilla de banderia á que suelen entregarse los periodicos locales»; i la mateixa *Renaixensa*, en va donar notícia en la secció «Novas». *La Calàndria* tenia la redacció al Camí Ral, núm. 8, al costat del Cafè Fondo, i el preu de la subscripció era de 3 rals al trimestre, 4 quartos els números endarrerits i 2 quartos els solts. La capçalera era un dibuix de J. Castells, i poc més podem dir-ne, a banda de comentar que gràcies a Lluís Guardiola, sabem que l'article de portada es titulava «La festa Major», i que en publicà alguns fragments. Al Maresme, s'haurà d'esperar fins al 1894, amb l'aparició de *La Costa de llevant*, per poder tornar a parlar de premsa en català.

***L'Avens* (1882-1884 i 1889-1893)**

La revista *L'Avens* va ser fundada el 1882, i dirigida per Jaume Massó i Torrents (1863-1943) fins al 1883, que se'n va fer càrrec Ramon D. Perés. Va tenir dues etapes, la primera fins al 1884, quan deixà de sortir, i la segona, des del 1889 i fins al 1893, novament dirigida per Massó. En el nucli inicial hi haurà també Ramon D. Perés i Lluís López i Oms, que en seran redactors. Més endavant, s'afegirà al grup l'Apel·les Mestres. Entre els col·laboradors, hi haurà els maresmenecs Ramon Arabia i Solanas, Francesc Ubach i Vinyeta i Josep Puig i Cadafalch.

El cas de *L'Avens* és molt interessant, ja que, a banda de tractar-se d'una de les publicacions més innovadores, un dels principals impulsors, Lluís López i Oms (Blanes 1865 - Arenys de Mar 1890), és arenyenc d'adopció. Era amic íntim de Jaume Massó, d'Apel·les Mestres i, molt especialment, de Ramon D. Perés, del qual era company d'estudis universitaris. El 1886, la delicada salut l'obligà a recloure's a la seva casa d'Arenys que, des d'aquell moment, seria freqüentada pels amics de Barcelona. Precisament, en una d'aquestes visites pels volts de 1888, sorgí la idea de reprendre l'edició de *L'Avens*. Ho explicava així el propi Massó en un article: «Allí pensàrem un dia, fa dos anys, a fer reaparèixer *L'Avens*, si bé ab lo greu de no poder comptar ab sa activitat, comptant ab lo consol de sos consells que sempre eran seguits, opinions ab las que gayre bé sempre coincidiam».⁵ La implicació de l'arenyenc en la revista es palesa en les seves aportacions conjuntes amb Jaume Massó, altres com a crític teatral i literari i algunes de literàries, com *Borratxa*, una novel·la curta, o poemes com ara *Lo sol al hivern*, entre d'altres.

Un altre personatge a destacar és el malgratenc Esteve Forest i Sicart (1865-1886), que ja als primers mesos d'existència de la revista, va publicar-hi el poema *Plany d'amor*, i al juny, en la secció bibliogràfica, es va fer la crítica, no massa positiva, per cert, del seu recull poètic *Primavera*, que acabava de ser publicat a Girona. Forest i Jaume Massó tingueren una relació estreta,⁶ i el malgratenc va ser-ne col·laborador i corresponsal a Girona.

***La tradició catalana* (1893-1894)**

La revista *La tradició catalana* va ser impulsada per Fèlix Sardà i Salvany, amb un caràcter ideològic marcadament integrista. En el primer número, el 23 d'abril de 1893, publicava la llista de corresponsals que rebien subscriptors, i a Arenys de Mar consta el prevere Frederic Fàbregas.

***La Il·lustració catalana* (1880-1894)**

Revista fundada i dirigida per Francesc Matheu el 1880. Va desaparèixer entre 1895 i 1903, quan es va reprendre fins al 1917. Ja en el número 2, el 20 de juliol, el matoroní Terenci Thos hi col·labora amb el poema *A la patria*, que és el brindis que va pronunciar amb motiu del comiat a la Diputació. També va col·laborar-hi el seu germà Silví, però a l'any següent.

***La Veu de Catalunya* (1890-1898)**

Narcís Verdaguer i Callís i Joaquim Cabot i Rovira, partidaris del catalanisme possibilista, que ja no es sentien còmodes en *La Renaixensa*, aixopluc dels partidaris de la línia intransigent, van proposar a mossèn Jaume Collell de traslladar *La Veu del Montserrat* a Barcelona. Però el propietari i editor, Ramon Anglada, s'hi va oposar. Finalment, Collell, Verdaguer i Cabot, fundaren *La Veu de Catalunya* a Barcelona. Un setmanari literari i polític, amb títol similar i mateix subtítol i lema que *La Veu del Montserrat*, amb les mateixes seccions i els mateixos col·laboradors. El primer número va sortir l'11 de gener de 1891. L'edició com a setmanari va cessar a finals de 1898, es repregué com a diari el 1899, dirigit per Enric Prat de la Riba, i va desaparèixer definitivament el 1937. Inicialment, el setmanari hauria venut a l'entorn dels mil cinc-cents exemplars.⁷ Hi col·laboraran amb freqüència relativa mataronins com Josep Puig i Cadafalch o Terenci Thos i Codina, i en l'etapa de diari trobarem també el vilassarenc Pere Julià i Sust.

***El Santpolench* (1890-1894)**

El setmanari *El Santpolench*, que es publicà entre 1890 i 1894, fou el portaveu del Centre Català de Sant Pol, dirigit per Bonaventura Gombau i Lleonart. De fet, la seva desaparició, cal vincular-la a l'aparició de *La Costa de Llevant* i la dedicació que hi esmerçà Gombau.

***La Costa de Llevant* (1894-1900)**

La Costa de Llevant fou el primer periòdic exclusivament en llengua catalana i amb caràcter comarcal que es publicà al Maresme. Fou fundat pel canetenc Marià Serra, que en serà el director i propietari, Bonaventura Gombau de Sant Pol de Mar i el blanenc Josep Cortils i Vieta. Entre els corresponsals que tindrà a cada població, hi haurà els representants del catalanisme local i figures de prestigi, com ara Francesc Flos i Calcat. També trobarem col·laboradors ocasionals com Josep M. Pellicer, o més constants, com el vilassarenc Pere Màrtir Bordoy. Serà un periòdic de caràcter polític i d'informació, però que encara deixarà cert espai per a la poesia i alguna narració.

***Fulla catalanista del diari de Mataró i Comarca* (1895-1900)**

El primer número del diari va sortir l'1 de juny de 1895, i era el resultat de la fusió del *Semanario de Mataró*, nascut el 3 de juny de 1883, i el *Diario de Mataró*, que havia sortit el març d'aquell mateix any. El director del nou diari fou Lluís Viladevall i Malgà, que també ho havia estat del *Semanario*. Unes setmanes abans de la sortida del nou periòdic, la direcció del *Diario*, de la mà de Lluís Viladevall, va proposar Terenci Thos de treure un suplement setmanal en català. Thos va acceptar la iniciativa de dirigir aquest suplement, que sortí els dilluns amb la capçalera de *Fulla catalanista*, i esdevindria el primer portaveu del catalanisme a Mataró.

En el segon número del diari, el del dilluns dia 3, apareixia la primera *Fulla*. Thos en fou el director entre 1895 i principis de 1897, període durant el qual van passar per la *Fulla* les millors veus del catalanisme del moment: Narcís Verdaguer, Prat de la Riba, Puig i Cadafalch, Moliné i Brasés, Joaquim Riera i Bertran, Lluís Duran i Ventosa... La direcció de Thos va donar al suplement un marcat caràcter cultural, amb la presència d'autors de la Renaixença com Verdaguer, Aguiló, Milà... però, al costat del predomini d'aquests autors, també hi cabien els del nou moviment modernista, Maragall o Rusiñol, per exemple.

A partir de 1897, la *Fulla* va anar perdent bona part del gruix cultural i abandonà el caràcter renaixentista, amb el gran pes de l'historicisme i dels literats romàntics; les firmes seran d'autors locals i, ocasionalment, publicaran algun article d'autor reconegut.

***La Creu del Montseny* (1899-1900)**

El setmanari *La Creu del Montseny* va ser una iniciativa de Jacint Verdaguer i un petit grup de redactors. El primer número va sortir el 19 de març de 1899 i s'extingí l'any següent. Entre els col·laboradors trobem, un cop més, el canetenc d'adopció Claudi Omar i Barrera, que hi publicarà poesies de forma sovintejada i des dels primers números, i Pere Màrtir Bordoy i Torrents, de Vilassar de Dalt, que inicialment serà un col·laborador destacat i, des del 1900, redactor.

L'ESCLAT DE LA PREMSA LOCAL (1900)

En el tombant de segle, la premsa local en llengua catalana ja no serà un fet excepcional, i l'aparició de noves capçaleres de durada més o menys prolongada sovintejarà. Serà freqüent la seva vinculació a entitats catalanistes, cosa que li conferirà el caràcter més polític i menys cultural iniciat amb *El santpolench* i *La Costa de Llevant* a la dècada dels noranta. El 1900, a Arenys de Mar, veurà la llum *La rierada*, impulsat per l'advocat Josep Valeta i Arquer, secretari del Centre Catalanista d'Arenys. El mateix any, a Vilassar de Dalt, sortirà *L'espiga d'or*, que apareix el 21 de juliol de 1900 impulsada per Zeferí Casamitjana. I, a Mataró, el 1903, una publicació efímera, *Sol-ixent*, que serà el portaveu no declarat de la Lliga Regionalista a la ciutat.

CONCLUSIONS

Al llarg d'aquestes ratlles, hem anat trobant notícia de diverses publicacions periòdiques que, entre elles, tenen un nexa en comú: la filiació ideològica conservadora. Ens ha quedat al marge la premsa de caràcter més progressista, com ara el *Diari català* (1879), *Lo catalanista* (1880) o *La Veu de Catalunya* (1880), impulsats per Valentí Almirall. Però no ha estat volgut; no hem trobat cap dada sobre subscriptors ni col·laboradors, al marge què foren portaveus del primer

Congrés catalanista i que, entre els participants, hi hagués nombrosos maresmencs, alguns amb un paper destacat, com ara Ramon Arabia o Francesc Xavier Tobella.

Malgrat que les dades obtingudes han estat escasses, sí que ens són indicatives de la difusió de la premsa en català, i ens permet intuir que era extensiva i que arribava a força punts de la comarca. És veritat que arribava a un públic, diguem-ne, que escollit, generalment, personatges de classes benestants i influents en el municipi i, per tant, tindria una baixa penetració social; però també ho és que la implicació com a corresponsals o col·laboradors d'alguns personatges, especialment joves lletraferits, degué afavorir un seguiment més ampli. Tot plegat, va facilitar l'aparició de capçaleres ja estrictament locals al tombant de segle, que ho faran amb l'existència d'un coixí de possibles lectors, habituats ja a la premsa en català i ideològicament predisposats, que superaran l'agosament de la primerenca *La calàndria de la costa* de Vilassar de Mar.

D'altra banda, l'aportació maresmenca és notable entre els col·laboradors i els corresponsals, sovint els mateixos en diferents periòdics, els Thos, Arabia, Cadafalch... i no només a Mataró, sinó a Arenys, a Calella, a Malgrat... Cal dir, però, que la vinculació amb la comarca d'alguns d'aquests autors, serà ocasional i per motiu de naixença, ja que tenen establerta la seva residència a Barcelona, com és el cas, per exemple, del poeta de Tiana Francesc Ubach i Vinyeta, o el santpolenc Francesc Xavier Tobella. Però també a l'inrevés: autors no maresmencs, però sí residents, hi col·laboraran, per exemple, el vigatà Joaquim Salarich establert a Caldes d'Estrac, o el barceloní Claudi Omar resident a Canet de Mar.

Però, sens dubte, el més interessant de l'aportació maresmenca serà la de joves lletraferits excepcionals que, malauradament, tindran en comú una mort prematura. Són els casos del calellenc Felip de Saleta Palomeras i Cruixent, mort als vint-i-quatre anys, l'arenenc d'adopció Lluís López i Oms, mort als vint-i-cinc, i el malgratenc Esteve Forest i Sicart, als vint-i-un. Tots tres van estar vinculats a iniciatives capdavanteres. Felip de Saleta, membre del col·lectiu de la Jove Catalunya, fundador i propietari de *La Gramalla* i fundador i redactor de *La Renaixença*. Lluís López i Esteve Forest, vinculats a la revista *L'Avenç*, una publicació cultural capdavantera, que fou decisiva per a la introducció dels nous corrents literaris, el Naturalisme i el Modernisme; el primer, com a fundador i redactor i, el segon, com a col·laborador i corresponsal.

Tots tres personatges tingueren una producció literària considerable, majoritàriament inèdita o dispersa i, sobretot, de qualitats prometedores, i que la seva curta trajectòria vital va estroncar el desenvolupament. Sens dubte, totes tres figures mereixen ser objecte d'estudi, més encara si tenim en compte que no totes apareixen en els diccionaris de literatura catalana.

Jaume Vellvehí i Altimira
Grup d'Història del Casal

NOTES

- 1.- MATIES RAMISA, *Els orígens del catalanisme conservador i La veu del Montserrat. 1878-1900*. Eumo Editorial (Vic 1985).
- 2.- El 1880 es rebien subscripcions a Vic a la llibreria Anglada, l'editor; i a Barcelona en la Tipologia Catòlica, i en les llibreries Subirana, Viuda Pla, Eudald Puig, Àlvar Verdaguer i Josep Mañà.
- 3.- JAUME VELLVEHÍ I ALTIMIRA, *Terenci Thos i Codina (1841-1903) Un home de la Renaixença*. Premi Iluro 2002, Caixa d'Estalvis Laietana (Mataró 2003), 53, nota 67.
- 4.- LLUÍS GUARDIOLA I PRIM, *Sant Joan de Vilassar: història i geografia de la comarca vilassanesa i del Maresme* (Vilassar de Mar 1955).
- 5.- *L'Avens*, núm. 2 (febrer 1890), any II, segona època, 36-38.
- 6.- LLORENÇ SOLDEVILA I BALART, *Primer certamen literari de Malgrat 1886*. Ajuntament de Malgrat (Malgrat de Mar 1998).
- 7.- *La Veu de Catalunya*, 13 de maig de 1927, entrevista a Joaquim Cabot i Rovira.